

REKOMENDACIJOS

Lietuvos visuomenės stiprinimas pasitelkiant vietos bendruomenes ir paveldą

Šių rekomendacijų tikslas – pasitelkiant kultūros paveldą stiprinti Lietuvos visuomenę ir vietos bendruomenes bei prisidėti prie įtraukties, lygiateisiškumo ir kitais šiuolaikiniais principais grįstos paveldosaugos (dalyvaujamosios paveldosaugos) kūrimo Lietuvoje. Šiuo atveju *kultūros paveldas* traktuojamas kaip tapatybės, savivokos ir bendruomeniškumo pagrindas, visuomenės ir bendruomenių gyvenimo kokybę galintis pagerinti išteklius. *Dalyvaujamoji paveldosauga* suprantama kaip paveldo valdymo modelis, grįstas aktyviu įvairių visuomenės grupių įsitraukimu į paveldo išsaugojimo procesus, paveldui tampant aktualia ir gyva jų kasdienio gyvenimo ir vystymosi dalimi. Ji remiasi iniciatyvų „iš apačios“ (bendruomenių) įgalinimu, bendruomenių pripažinimu lygiavertėmis partnerėmis paveldosaugos procesuose, bendradarbiavimu su paveldosaugos specialistais ir ekspertais, o tuo pačiu ir aukštu tokių bendruomenių paveldosauginiu sąmoningumu. Rekomendacijos orientuotos į Lietuvos *vietos bendruomenes*, jas matant kaip potencialias *paveldo bendruomenes*, tai yra savo savivokoje, kultūrinėse, ekonominėse ir kitose veiklose aktyviai ir tvariai besinaudojančias paveldu.

Dalyvaujamoji paveldosauga, kaip ir šios rekomendacijos, grindžiamos dalyvaujamosios demokratijos principais, pagal kuriuos visuomenė laikoma aktyvia viešojo valdymo ir sprendimų priėmimo dalyve. Pilietinės visuomenės, pasitikėjimo ir bendrakūros stiprinimas akcentuojami Valstybės pažangos strategijoje „Lietuva 2050“, tai dera ir su Lietuvos Respublikos kultūros politikos pagrindų įstatymo nuostatomis, pabrėžiančiomis asmens ir bendruomenių teisę dalyvauti kultūroje, puoselėti kultūrinį tapatumą ir prisidėti prie kultūros bei kultūros paveldo išsaugojimo.

Rekomendacijos remiasi šiomis vietos bendruomenių ir Lietuvos paveldosaugos sistemos realijomis bei rekomendacijų rengėjų nuostatomis:

1. Vietos bendruomenės turi savą ir savitą kultūros paveldo supratimą, kuris dažnai nesutampa su oficialiosios paveldosaugos apibrėžtimis ir traktavimu (ir dėl to jis yra nepastebimas, laikomas nevertu dėmesio ar netinkamu). Šis supratimas pasireiškia arba iš esmės kitokiu paties paveldo ir jo reikšmės suvokimu, kylančiu iš bendruomenių atminties, vietos pajutimo, prioritetų ir kitų savitumų, arba pačios paveldosaugos neigiamu vertinimu ir nusistatymu prieš ją, kaip ribojančios, draudžiančios ir baudžiančios.

2. „Pavelde gyvenančioms“ bendruomenėms dažnai trūksta pagrindinių žinių, pagalbos ar teisinės informacijos, o tai sudaro terpę įvairių pagrįstų ir nepagrįstų (tikrovės neatitinkančių) nuostatų apie paveldą ir jo apsaugos reikalavimus plitimui. Nepagrįstos nuostatos yra paplitusios ir tvirtai įsišaknijusios kaip pagrindinis paveldosaugos ir paties paveldo vaizdinys (kur paveldas, ten ir paveldosauga, o su ja bėdos, draudimai, baudos), kurį pakeisti itin sudėtinga. Tai tampa viena iš esminių kliūčių bendruomenių atsigręžimui į paveldą.

3. Paveldas gali būti svarbiu ir tvirtu (tvirtu, patvariu) bendruomenių tapatybės ir jų bendros atminties šaltiniu, o per tai ir pamatu stipriam bendruomeniškumui. Tačiau bendruomenių atsigręžimas į paveldą dažnu atveju priklauso nuo išorinės paramos beatsirandančioms bendruomenių iniciatyvoms, jų paskatinimu ir palaikymu. Tam reikalingos visų suinteresuotų ir susijusių pusių (visų pirma paveldosaugos ir savivaldos institucijų) pastangos bei atitinkamų palaikymą, bendradarbiavimą ir susikalbėjimą skatinančių „platformų“ buvimas.

4. Jau dabar galima identifikuoti vietos bendruomenes, besirūpinančias konkrečiais paveldo objektais, su jomis bendradarbiauti ir įvairiapusiškai jas remti. Tokių bendruomenių identifikavimas, jų interesų ir lūkesčių supratimas bei proaktyvus viešojo sektoriaus veikimas (edukacinės veiklos, informavimas, konsultavimas ir kita pagalba) yra pirmasis žingsnis link problemų išryškavimo, siekiant išvengti ar minimizuoti paveldo konfliktus.

5. Sėkmingam bendruomenių veikimui puoselėjant paveldą būtinas nuolatinis palaikymas iš savivaldybių institucijų, šių prisidėjimas ištekliais bei kompetencijomis ir, priešingai, naštos (didesnės)

paveldo objektų ar kompleksų išlaikymo ir pan.) perkėlimas vien bendruomenėms, naikina tokias iniciatyvas ir pasiekimus.

6. Sprendžiant paveldo konfliktus šiandien vyrauja teismo kelio praktika, kuri nėra geriausias ar pakankamas būdas, ypač kai paveldo konfliktai yra vertybinio pobūdžio, o paveldą norima matyti kaip visuomenę telkiantį faktorių. Kartu svarbu pripažinti, kad ne visi konfliktai, kuriuose figūruoja paveldas, iš esmės yra paveldosauginiai – paveldas gali tapti priemone ar argumentu siekiant kitų tikslų (pavyzdžiui, ekonominių). Todėl pirmasis žingsnis turėtų būti paveldo konflikto pobūdžio atpažinimas ir jo priežasčių identifikavimas, nuo kurių priklauso tinkamų sprendimo būdų pasirinkimas.

7. Demografinė situacija veikia bendruomenių kasdienybę ir nuotaikas. Kasdienybėje tai pasireiškia žmoniškųjų išteklių stygiu, vedančiu prie aktyvių bendruomenės narių apkrovimo ir „perdegimo“, bendruomenės veiklų įvairovės ir kiekio mažėjimo. Nebeturima išteklių atsigręžti į paveldą ir su paveldu susijusioms veikloms, turint omenyje, kad paveldas paprastai nėra pagrindinis vietos bendruomenių tikslas. Ir čia itin svarbia tampa minėta išorinė parama ir palaikymas. Emociškai demografinė krizė vienur patiriama kaip vedanti link bendruomenės nykimo ir galimai pačios vietos (kaimo, miestelio) išnykimo. Tvirtinasi pesimizmas. Kitoms bendruomenėms tai tampa akstinu jų veiklos „perkrovimui“, tradicinį bendruomenių siekį rūpintis savo gerbūviu pakeičiant į tikslą išlikti. Šiuo atveju paveldas matomas kaip potencialus išteklius, vietos „vizitinė kortelė“ ar „vietos dvasia“, svarbus vietos gyventojų savivokos stiprinimui, naujų gyventojų pritraukimui ar verslumo vystymui.

8. Suvokiant, kad bet kokie pokyčiai reikalauja žmoniškųjų ir finansinių išteklių, didesnis dėmesys bendruomenėms turėtų būti suprantamas ne tik kaip šiandienos „gaisrų gesinimas“, bet kaip ilgalaikė investicija, kuri ilginiui reikšmingai prisidėtų pažįstant ir keičiant tiek visuomenės požiūrį į kultūros paveldą (skatinant pozityvias nuostatas paveldo atžvilgiu, galimybes prisiimti daugiau atsakomybės), tiek „perorientuojant“ valstybinę paveldosaugos sistemą nuo „kontrolieriaus“ link „bendradarbio“.

Siekiant didesnio vietos bendruomenių į(si)traukimo į kultūros paveldo puoselėjimo procesus, siūloma veikti keliomis kryptimis:

1. Bendras ir pirminis principas – nuolatinis dėmesys vietos bendruomenėms ir nuoseklus jų pažinimas, matant nebe jų abstraktų „debesį“, o konkrečias bendruomenes, jų interesus, vertybes, poreikius ir galimybes. Geriau suprasti kiekvienos bendruomenės savitumus, atpažinti jos stiprybes ir jai kylančius konkrečius iššūkius bei priimti sprendimus, kurie remiasi realia situacija, o ne bendrais įsivaizdavimais.

2. Diferencijuoti požiūrį į vietos bendruomenes, atsižvelgiant į jų santykį su kultūros paveldu ir atitinkamus poreikius. Skirtinos bendruomenės, kurios „gyvena“ pavelde ir patiria su tuo susijusius apribojimus (diferencijuojant ir pagal tai – kokiame pavelde) ir bendruomenes, kurios nori rūpintis jų gyvenamoje aplinkoje esančiu paveldu (apimant ir atvejus, kai tai kyla iš „ūkinių“ ar kitokių nebūtinai akivaizdžiai paveldosauginių interesų).

3. Aiškiai apibrėžti vietos bendruomenių vaidmenį ir funkcijas paveldosaugos ir paveldo puoselėjimo srityse, išskiriant bendruomenes-pagalbininkes (kurios „perima“ arba papildo valstybės ir savivaldybių institucijoms patikėtas funkcijas) ir bendruomenes-projektų vykdytojas (kurios paveldą naudoja savo poreikiams bei iniciatyvoms įgyvendinti), kiekvienai grupei numatant atitinkamas tikslines paramos ir gebėjimų stiprinimo priemones.

4. Identifikavus potencialias paveldo bendruomenes ir bendradarbiaujant su jomis parengti ir įgyvendinti pilotinį paveldo bendruomenių įgalinimo projektą, tam teikiant valstybės ir savivaldybių institucijų paramą bei konsultuojant specialistams ir ekspertams. Projektu sukuriama „užkrečiamų pavyzdžių“ modeliai, kuriais visų pirma siekiama kokybinio poveikio, o ne kiekybinės sklaidos. Projektas ir modeliai turi būti paremti praktiku įvairovę: apimti veikimą skirtinguose paveldo tipuose ir išbandyti skirtingomis veiklos sąlygomis (atsižvelgiant į skirtingus bendruomenių kontekstus, galimybes ir lūkesčius), vengiant unifیکacijos ir vieno standartizuoto modelio taikymo.

5. Apsispręsti dėl oficialaus statuso neturinčio ar jo kriterijų neatitinkančio, tačiau vietos bendruomenėms aktualaus paveldo (paveldo, kuris nepatenka į Kultūros paveldo departamento funkcijų lauką), pradedant nuo pasitikrinimo ir pasibandymo, kaip su tuo jau tvarkosi ar gali tvarkytis bendruomenės,

kas trukdo, ko trūkstama, ko tikėtis, ir iš tos patirties formuojant, plėtojant atitinkamus modelius ar instrumentus.

6. Bendrąja prasme, vietos bendruomenių įgalinimas yra neatsiejamas nuo vietos savivaldos vaidmens: savivaldybės turėtų veikti kaip konkrečių su paveldu susijusių bendruomenių iniciatyvų, projektų ir gerosios praktikos pavyzdžių rėmėjos bei globėjos, suteikdamos bendruomenėms reikalingus išteklius ir kompetencinę pagalbą.

7. Lygiagreti kryptis – ugdyti vietos bendruomenių ilgalaikio pobūdžio paveldosauginį sąmoningumą. Pirmiausia tam kryptingai išnaudotini jau esami instrumentai: Kultūros paveldo departamento ir savivaldybių programos (atitinkamai ugdant per oficialiojo paveldo ir vietos paveldo puoselėjimą), Lietuvos kultūros tarybos finansavimas, švietimo sistema, kultūros pasas ir kt.

8. Peržiūrėti teisinės-administracinės sistemos reikalavimus iš vietos bendruomenių perspektyvos (atsižvelgiant į Lietuvos Respublikos kultūros politikos pagrindų įstatyme įtvirtintą nuostatą dėl kultūros kaip horizontaliojo prioriteto), vadovaujantis nuostata, kad pačios bendruomenės ir joms aktualus, tačiau nebūtinai oficialiai įteisintas paveldas, apima platesnius socialinius ir kultūrinius kontekstus, peržengiančius Kultūros ministerijos ir Kultūros paveldo departamento tradicinių kompetencijų ribas. Peržiūra turėtų supaprastinti procedūras, sustiprinti tikslinių pagalbos mechanizmų taikymą ir užtikrinti daugiau aiškumo tiek bendruomenėms, tiek institucijoms.

9. Sukurti realiai veikiančius ir į dalyvaujamąją paveldosaugą orientuotus instrumentus, apimančius dalyvaujančių šalių teises, pareigas, atsakomybę, išteklius, lūkesčius ir siekius. Tokie instrumentai turėtų, viena vertus, mažinti priešpriešą tarp oficialiosios (valstybinės) paveldosaugos ir vietos bendruomenių, padėti įveikti įsitvirtinusius mitus (išankstinius, neretai klaidingus įsitikinimus dėl paveldosauginių reikalavimų), kita vertus, – mažinti beprasmiškumo, neteisybės ir kitas panašias su paveldo sritimi susijusias bendruomenių jausenas.

10. Kultūros paveldu suinteresuotų vietos bendruomenių klausimai, taip pat paveldo konfliktų atpažinimas ir įveika turėtų tapti nuolatine valstybinės paveldosaugos sistemos darbotvarke, tam numatant reikiamus išteklius ir priemones. Esminis dalyvaujamosios paveldosaugos elementas yra instrumentai, leidžiantys paveldo konfliktus (ypač vertybinio pobūdžio) pirmiausia spręsti dialogo, diskusijų ir derybų, o ne teisiniu keliu. Greta Lietuvoje vyraujančios teisminės praktikos turi būti plėtojami realiai veikiantys konfliktų prevencijos ir mediacijos būdai, grindžiami susitarimo principu. Bet kuriuo atveju paveldas turėtų būti suvokiamas ne tik kaip fizinis objektas, bet ir daugiasluoksnė vertybių visuma, o konfliktai – identifikuojami ir sprendžiami suvokiant skirtingų suinteresuotųjų grupių interesus ir gerbiant jų vertybes.

11. Siekiant dalyvaujamosios paveldosaugos, pripažinti, kad vietos bendruomenių įtraukimas į paveldosaugos procesus grindžiamas ne (arba ne vien tik) pagalbininko vaidmens suteikimu joms oficialiojoje (valstybinėje) paveldosaugos sistemoje, bet pačios šios sistemos persiorientavimu, jai tampant atviresne įvairesniems supratimams ir poreikiams. Neišvengiamai turi keistis ir oficialiosios paveldosaugos sistemos vaidmuo bei reputacija – nuo kontrolės, draudimo ir sankcionavimo link konsultavimo, pagalbos ir partnerystės. Tai pasiekama ne tiek formaliai keičiant institucijų funkcijas, kiek perorientuojant veiklos principus ir komunikaciją bei stiprinant konsultacinius pajėgumus.

12. Stiprinti ne tik Kultūros ministerijos, Kultūros paveldo departamento ir savivaldybių paveldosaugos specialistų kompetencijas, reikalingas darbui su vietos bendruomenėmis, bet ir kitų sektorių institucijų – ne paveldosaugos, tačiau dirbančių su vietos bendruomenėmis – supratimą apie kultūros paveldą, jo reikšmę vietos tapatybei, gyvenamosios aplinkos kokybei ir tvariai raidai. Tam reikalingos kitokios nei dabar įprasta viešojo sektoriaus darbuotojų ir papildomos specialistų kompetencijos.

Rekomendacijos parengtos įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Lietuvos visuomenės stiprinimas pasitelkiant paveldo bendruomenes: iššūkiai ir galimybės“ (prioritetinių mokslinių tyrimų programa Visuomenės atsparumo stiprinimas ir krizių valdymas šiuolaikinių geopolitinių įvykių kontekste, 2023-07-04 d. projekto finansavimo sutartis nr. S-VIS-23-13).